
شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر انگیزه و خلاقیت دانش آموزان: ارائه یک مدل پارادایمی

*دکتر نگین جباری، شهناز سقلی، زهره مرادی

۱. *دانشیار، گروه علوم تربیتی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران.
۲. کارشناس ارشد علوم تربیتی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران.
۳. دانشجوی دکتری مدیریت آموزشی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران.

چکیده

هدف این پژوهش، شناسایی عوامل مؤثر بر ایجاد انگیزه و خلاقیت در دانش آموزان و ارائه الگویی پارادایمی برای تبیین روابط بین این عوامل است. روش پژوهش کیفی و از نوع نظریه پردازی داده بنیاد (گرانند تئوری) با رویکرد نظام مند است. جامعه آماری شامل متخصصان حوزه آموزش و پرورش، مدیران و معلمان باتجربه مدارس بودند که با استفاده از روش نمونه گیری هدفمند نظری (از نوع گلوله برفی)، مصاحبه های عمیق تا رسیدن به اشباع نظری انجام شد. داده ها با استفاده از سه مرحله کمک کاری باز، محوری و انتخابی تحلیل شدند. نتایج کمک کاری باز منجر به شناسایی ۷۶ عامل اولیه گردید که پس از تلفیق، در نهایت ۸ عامل اصلی و ۵۸ زیرمقوله تعیین شدند. عوامل اصلی در قالب مدل پارادایمی شامل شرایط علمی (آموزش روش های حل مسئله)، شرایط زمینه ای (محتوای آموزشی، روش های تدریس)، شرایط مداخله گر (محیط آموزشی، محیط خانواده)، راهبردها و اقدامات (آموزش خلاقیت) و پیامدها (توسعه توانمندی های دانش آموز، افزایش علاقه دانش آموز، توسعه توانمندی ها و شایستگی های معلم) قرار گرفتند. الگوی نهایی پژوهش نشان می دهد که انگیزه و خلاقیت دانش آموزان یک پدیده چندوجهی است که تحت تأثیر تعامل پیچیده ای از عوامل درون مدرسه ای و برون مدرسه ای قرار دارد و ارتقاء آن نیازمند یک رویکرد جامع و سیستمی است.

واژگان کلیدی :

انگیزه دانش آموز، خلاقیت دانش آموز، الگوی پارادایمی، نظریه داده بنیاد.

مقدمه

انگیزه و خلاقیت دو ستون اصلی در فرآیند یادگیری و پرورش نسل آینده به شمار می آیند. در عصر حاضر که با تحولات شگرف تکنولوژیک و اطلاعاتی همراه است، توانایی حل مسئله و نوآوری، به عنوان مهمترین شایستگی های فردی و اجتماعی شناخته می شوند (اسمیت، ۲۰۲۲). نظام آموزشی موفق نظامی است که بتواند محیطی پرورشی برای شکوفایی این دو مؤلفه فراهم آورد؛ زیرا انگیزه، نیروی محرکه ای است که دانش آموز را به سمت فعالیت های چالش برانگیز سوق می دهد و خلاقیت، توانایی تولید ایده ها، مفاهیم یا راه حل های جدید است که در نهایت منجر به پیشرفت علمی و اجتماعی می شود (جونز و همکاران، ۲۰۲۲).

با وجود اهمیت حیاتی این دو مفهوم، شواهد حاکی از آن است که بسیاری از دانش آموزان در مدارس با چالش هایی همچون فقدان انگیزه درونی، رکود در مهارت های فکری و کاهش میل به نوآوری مواجه هستند.

این کاستی ها می تواند به طور مستقیم بر کیفیت یادگیری، عملکرد تحصیلی و در نهایت، بر میزان آمادگی آنها برای ورود به جامعه الگودار باشد (پون و لی، ۲۰۲۱).

پژوهش های پیشین در این زمینه اغلب بر یک یا چند عامل محدود نظیر روش تدریس معلم یا عوامل فردی تمرکز داشته اند و کمتر به تحلیل جامع و سیستمی تعامل عوامل گوناگون در بافت فرهنگی و آموزشی خاص پرداخته اند. از این رو، ضرورت دارد تا با رویکردی گرفته و اکتشافی، کلیه عوامل تأثیرگذار بر انگیزه و خلاقیت دانش آموزان، از شرایط علی و زمینه ای گرفته تا راهبردها و پیامدها، شناسایی و الگوی روابط میان آنها تبیین شود.

ضرورت پژوهش

عدم دستیابی به یک چارچوب نظری بومی و جامع که بتواند شبکه ای از عوامل مؤثر بر انگیزه و خلاقیت در نظام آموزشی ایران را به صورت نظام مند و عملی معطولی مدلسازی کند، شکاف اصلی پژوهشی است. این پژوهش تلاش می کند با استفاده از روش نظریه پردازی دادبنیاد، که قابلیت استخراج مفاهیم عمیق از دل تجربیات فعالان حوزه آموزش را دارد، به این خلاق پاسخ دهد.

اهداف پژوهش:

شناسایی و تبیین تمامی عوامل مؤثر بر انگیزه و خلاقیت دانش آموزان از دیدگاه متخصصان.
 طراحی و ارائه الگوی پارادایمی جامع عوامل مؤثر بر انگیزه و خلاقیت دانش آموزان.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

مفهوم شناسی انگیزه و خلاقیت

انگیزه: انگیزه به مجموعه ای از نیروهای درونی و بیرونی اطلاق می شود که رفتار انسان را آغاز، هدایت و حفظ می کنند. نظرهای کلاسیک مانند نظریه خودمختاری (Self-Determination Theory Deci & Ryan) تأکید دارند. انگیزه درونی، تفکیک انگیزه درونی (ناشی از علاقه و لذت) و بیرونی (ناشی از پاداش و تنبیه) تأکید دارند.

نیزدی پایدارتری برای یادگیری های عمیق و فعالیت های خلاقانه است.

خلاقیت: خلاقیت عبارت است از توانایی عبور از مرزهای دانش موجود و تولید محصول یا ایده جدید و ارزشمند. مدل های خلاقیت (مانند مدل P ۴ شامل: شخص، فرآیند، محصول و محیط) نشان می دهند که خلاقیت نه تنها یک ویژگی فردی، بلکه تابعی از محیط آموزشی و اجتماعی است که فرد در آن قرار دارد (املیل، ۲۰۰۹).

عوامل مؤثر بر انگیزش و خلاقیت در مطالعات قبلی

پژوهش‌های متعددی به بررسی عوامل مؤثر بر انگیزش و خلاقیت پرداخته‌اند که می‌توان آن‌ها را در سه سطح کلی دسته‌بندی کرد: عوامل فردی: شامل خودکارآمدی، هوش، سبک شناختی و ویژگی‌های شخصیتی مانند کنجکاوی و ریسک‌پذیری. مطالعات نشان می‌دهد که دانش‌آموزان با سطح بالاتر خودکارآمدی، انگیزه بیشتری برای درگیر شدن در تکالیف پیچیده نشان می‌دهند (بندورا، ۲۰۰۶).

عوامل آموزشی و محیطی: این عوامل شامل کیفیت تعامل معلمان با دانش‌آموز، جو کلاس درس، نوع ارزشیابی و میزان آزادی عمل دانش‌آموز است. محیط‌هایی که حس امنیت روانی و فضای باز برای خط و پرستگری فراهم می‌کنند، بستری مناسب برای پرورش خلاقیت به شمار می‌روند (رونگو، ۲۰۱۸).

عوامل مدیریتی و سازمانی: شامل سیاست‌های مدرسه، برنامه درسی پنهان، ساختار کلاس‌ها و محتوای آموزشی. برنامه‌های درسی که بر حفظ مطالب تأکید دارند، غالباً انگیزه و خلاقیت را سرکوب می‌کنند؛ در حالی که برنامه‌هایی با رویکرد پروژه‌محور و حل مسئله، آن را تقویت می‌کنند.

خلاصه پیشینه: در مجموع، پیشینه‌های پژوهشی هرچند عوامل متعددی را شناسایی کرده‌اند، اما فاقد چارچوبی هستند که بتواند توالی و تعامل این عوامل را به صورت یک مدل مفهومی بکه (پارادایمی) تبیین نماید. این پژوهش با استفاده از رویکرد نظام‌مند، در صدد غلبه بر این محدودیت‌ها است.

روش شناسی پژوهش

رویکرد پژوهش

این پژوهش از لحاظ هدف، اکتشافی‌بنیادی و از لحاظ رویکرد، کیفی است که با استفاده از روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد (Grounded Theory) را الگوی استرلوس و کورین ۱۹۹۸ انجام شده است. این روش به دلیل توانایی آن در کشف و مدل‌سازی روابط بین پدیده‌ها بر اساس داده‌های جمع‌آوری شده (به جای آزمون نظریه‌های از پیش موجود) انتخاب شد.

جامعه، نمونه و روش جمع‌آوری داده

جامعه آماری: شامل کلیه متخصصان، صاحب‌نظران، اساتید دانشگاهی، مدیران و معلمان با سابقه در حوزه علوم تربیتی و روانشناسی تربیتی بودند که دانش عمیق و تجربه عملی در مورد انگیزه و خلاقیت دانش‌آموزان داشتند. نمونه‌گیری: از روش نمونه‌گیری هدفمند نظری (Theoretical Sampling). صورت گلوله‌برفی استفاده شد. فرآیند مصاحبه تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت. در این پژوهش، مصاحبه با ۲۵ نفر از خبرگان منجر به اشباع نظری و توقف فرآیند نمونه‌گیری شد. ابزار جمع‌آوری داده: مصاحبه نیمه‌ساختاریافته عمیق بود. سؤالات اصلی مصاحبه پیرامون عواملی بود که به زعم خبرگان، در ایجاد یا تضعیف انگیزه و خلاقیت دانش‌آموزان نقش دارند.

تجزیه و تحلیل داده‌ها (کدگذاری)

تحلیل داده ها در سه مرحله انجام شد:

کدگذاری باز (Open Coding) در این مرحله، تمامی مصاحبه ها به صورت خط به خط مورد بررسی قرار گرفت و مفاهیم و برجسته های اولیه استخراج شد. در این مرحله ۷۶ عامل اولیه شناسایی شد.

کدگذاری محوری (Axial Coding) مفاهیم مشابه در یکدیگر ادغام شده و در قالب مقوله های اصلی قرار گرفتند.

در این مرحله، عوامل در دسته های علی، زمینه ای، مداخله گر، پدیده مرکزی، راهبردها و پیامدها سازماندهی شدند. کدگذاری انتخابی (Selective Coding) در این مرحله، مقوله های اصلی به یکدیگر متصل شده و الگوی پارادایمی نهایی حول "پدیده مرکزی" (انگیزه و خلاقیت دانش آموز) شکل گرفت.

روایی و پایایی:

برای تضمین روایی، از روش بازبینی توسط اعضای پژوهش شوند (اعتباربخشی شرکت کنندگان) و همچنین بازبینی توسط همکاران متخصص (روایی برون سازمانی) استفاده شد. برای پایایی، کدگذاری ها در دوره های زمانی مختلف توسط پژوهشگر اصلی و یک متخصص ثانویه بررسی شد که ضریب توافق بالای ۸۰٪ را نشان داد.

یافته های پژوهش

یافته های پژوهش، محصول فرآیند سه گانه کدگذاری هستند. پدیده مرکزی این پژوهش، "ارتقاء انگیزه و خلاقیت دانش آموزان" تعریف شد و سایر مقوله ها در ارتباط با این پدیده سازماندهی شدند. در نهایت، ۸ عامل اصلی و ۵۸

زیرمقوله شناسایی و در قالب الگوی پارادایمی زیر جای گرفتند:

جایگاه در مدل پارادایمی زیرمقوله ها (مثال های اصلی) مقوله اصلی (عامل)

جدول ۱: عوامل مؤثر بر انگیزه و خلاقیت دانش آموزان

جایگاه در مدل پارادایمی	زیرمقوله ها (مثال های اصلی)	مقوله اصلی (عامل)
شرایط علی	مهارت های تفکر انتقادی، آموزش تفکر سیستمی، کاربردی کردن درس	۱. آموزش روش های حل مسئله
شرایط زمینه ای	به روزرسانی محتوا، انعطاف پذیری محتوا، تقویت کنجکاوی در محتوا	۲. محتوای آموزشی
شرایط زمینه ای	تدریس اکتشافی، روش های تعاملی، استفاده از بازی و سرگرمی، پرورش پرسشگری	۳. روش های تدریس
شرایط مداخله گر	جو حمایتی مدرسه، مشارکت دانش آموزان، مدیریت حامی خلاقیت	۴. محیط آموزشی (مدرسه)
شرایط مداخله گر	حمایت عاطفی، سطح سواد و تحصیلات والدین، فضای گفتگو و پذیرش تفاوتها	۵. محیط خانواده
راهبردها و اقدامات	مهارت های تفکر واگرا، کارگاه های ایده پردازی، مدیریت زمان و تمرکز	۶. آموزش خلاقیت
پیامدها (کوتاه مدت)	افزایش مهارت های فردی و اجتماعی، تقویت خودانگیزی و اعتماد به نفس	۷. توسعه توانمندی های دانش آموز

- ب. پدیده مرکزی: ارتقاء انگیزه و خلاقیت دانش‌آموزان این پدیده نقطه کانونی پژوهش است و نتیجه تعامل سایر مقولات است.
- ج. شرایط زمینه‌ای: محتوای آموزشی و روش‌های تدریس این عوامل، محیط کار و فعالیت مستقیم دانش‌آموز را شکل می‌دهد. محتوایی که جذاب و به‌روز باشد و روش‌های تدریسی که فعال و مشارکتی باشند (مثل تدریس اکتشافی و تعاملی)، مستقیماً بر علاقه و اشتیاق دانش‌آموز تأثیر می‌گذارند.
- د. شرایط مداخله‌گر: محیط آموزشی و محیط خانواده این عوامل بر رابطه بین شرایط علی، زمینه‌ای و راهبردها تأثیر می‌گذارند. محیط خاصی مدرسه و جز خانواده‌های که به خلاقیت اهمیت می‌دهد، می‌تواند تأثیرگذاری راهبردها را تقویت کند. برای مثال، اگرچه معلم از روش‌های تدریس فعال استفاده می‌کند، اما ساختار بوروکراتیک و غیر منصف مدرسه (محیط آموزشی) می‌تواند مانع اجرای کامل این راهبرد شود.
- ذ. راهبردها و اقدامات: آموزش خلاقیت راهبردهایی که به طور مستقیم برای پاسخ به پدیده مرکزی اتخاذ می‌شوند، در اینجا شامل آموزش صریح و مستقیم مهارت‌های خلاقیت (مانند تفکر واگرا) است.
- و. پیامدها: توسعه توانمندی دانش‌آموز و شایستگی معلم نتیجه نهایی و مطلوب اجرای راهبردها و تعامل موفق عوامل، هم در سطح دانش‌آموزان (افزایش مهارت‌های فردی و اجتماعی) و هم در سطح معلم (ارتقاء شایستگی و انگیزه درونی معلم) مشاهده می‌شود.

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش بر مبنای الگوی پارادایمی، تأییدی بر ماهیت چندالیه و پیچیده انگیزه و خلاقیت دانش‌آموزان است و با یافته‌های مطالعاتی همچون نظریه بوم‌شناختی برونفرنر (تأثیر همزمان محیط‌های خرد و کلان مانند خانواده و مدرسه) و نظریه انگیزه درونی دسی و رایبان سازگار است.

یافته کلیدی و تمایز: تمایز اصلی پژوهش حاضر در شناسایی «آموزش روش‌های حل مسئله» به عنوان شرط علی است. این امر نشان می‌دهد که تمرکز صرف بر محتوای درسی یا روش‌های تدریس سنتی کافی نیست؛ بلکه دانش‌آموزان باید مجهز به ابزار تفکر (حل مسئله) شوند تا بتوانند محتوا را به صورت خلاقانه پردازش کنند. این یافته با دیدگاه‌های جدید در حوزه آموزش که بر تفکر انتقادی و سیستمی به عنوان پیش‌نیاز خلاقیت تأکید دارند، همخوانی دارد. سازگاری در شرایط زمینه‌ای: نقش «محتوای آموزشی» و «روش‌های تدریس» به عنوان شرایط زمینه‌ای، نشان‌دهنده اهمیت نقش معلم به عنوان تسهیلگر است. بر خلاف بسیاری از پژوهش‌ها که معلم را به عنوان عامل مستقیم می‌نگرند، این مدل نشان می‌دهد که تأثیر معلم از طریق ایجاد زمینه‌های مناسب (انعطاف در محتوا و استفاده از تدریس فعال) اعمال می‌شود.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

این پژوهش نشان داد که ارتقاء انگیزه و خلاقیت نیازمند یک مداخله چند سطحی و پایدار است. مدل پارادایمی تبیین شده در این تحقیق می‌تواند به عنوان یک نقشه راه برای سیاستگذاران آموزشی، مدیران مدارس و معلمان مورد استفاده قرار گیرد.

پیشنهادات کاربردی:

برای برنامه ریزان درسی: بازنگری در برنامه های درسی با هدف گنجاندن صریح و نظام مند آموزش مهارت های حل مسئله و تفکر انتقادی به عنوان دروس مستقل یا ادغام شده.

برای مدیران مدارس: ایجاد یک جز سازمانی حمایتی و پذیرای خطا، و کاهش ساختارهای بوروکراتیک سختگیرانه که مانع از اجرای روش های تدریس خلاقانه توسط معلمان می شود.

برای معلمان: به کارگیری مستمر روش های تدریس تعامل، بازی محور و اکتشافی، و تمرکز بر تقویت کنجکاری و پرستشگری دانش آموزان به جای انتقال صرف اطلاعات.

برای والدین: آموزش والدین در خصوص اهمیت فضای گفتگو در خانواده، پذیرش تفاوت های فکری و حمایت عاطفی از انتخاب ها و ایده های فرزندان.

منابع

- جباری، نگین: ۱۴۰۲، شناسایی عوامل مؤثر در ایجاد انگیزه و خلاقیت دانش آموزان. پایان نامه کارشناسی ارشد، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی.
- احمدزاده، سعیده: ۱۴۰۲، بررسی عوامل مؤثر ترانگیزه پیشرفت تحصیلی دانش آموزان. تهران همایش علمی پژوهشی توسعه و ترویج علوم تربیتی و روانشناسی ایران، یازدهم آذر، تهران.
- سیف، علی اکبر: ۱۴۰۲، روانشناسی پرورشی نوین: روانشناسی یادگیری و آموزش. تهران: نشر دوران.

- Amabile, T. M. (۲۰۰۹). Creativity in Context: Update to The Social Psychology of Creativity. Westview Press
- Bandura, A. (۲۰۰۶). Toward a psychology of human agency. Perspectives on psychological science, ۱(۲), ۱۶۴-۱۸۰

- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (۲۰۰۰). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the selfdetermination of behavior. *Psychological Inquiry*, ۱۱(۴), ۲۲۷-۲۶۸
- Jones, M., & Smith, L. (۲۰۲۲). The role of intrinsic motivation in fostering academic achievement. *Journal of Educational Psychology*, ۱۱۴(۵), ۹۰۱۹۱۵
- ogutsky, A. (۲۰۱۸). Creating an innovative and supportive classroom environment for creative learning. *Creativity Research Journal*, ۳۰(۴), ۳۶۵۳۷۸
- Strauss, A., & Corbin, J. (۱۹۹۸). *Basics of qualitative research: Techniques.*

Identifying and analyzing factors affecting students' motivation and creativity: presenting a paradigmatic model

Dr. Negin Jabbari*

Associate Professor, Department of Educational Sciences, Gorgan Branch, Islamic Azad University, *
.Gorgan, Iran

Shahnaz Saghli

.Master of Education, Gorgan Branch, Islamic Azad University, Gorgan, Iran

Zohreh Moradi

.PhD student in Educational Management, Gorgan Branch, Islamic Azad University, Gorgan, Iran

Abstract

The aim of this study is to identify factors affecting students' motivation and creativity and to present a paradigmatic model to explain the relationships between these factors. The research method is qualitative and data-based theorizing (grounded theory) with a systematic approach. The statistical population consisted of education experts, school administrators, and experienced teachers, who were interviewed using a theoretical purposive sampling method (snowball type) and conducted in-depth interviews until theoretical saturation was reached. The data were analyzed using three stages of open, axial, and selective collaboration. The results of open collaboration led to the identification of ۷ initial factors, which after integration, were finally determined into ۸ main factors and ۱۵ subcategories. The main factors were placed in the form of a paradigm model including scientific conditions (teaching problem-solving methods), contextual conditions (educational content, teaching methods), intervening conditions (educational environment, family environment), strategies and actions (teaching creativity), and outcomes (developing student capabilities, increasing student interest, developing teacher capabilities and competencies). The final research model shows that student motivation and creativity is a multifaceted phenomenon that is influenced by a complex interaction of factors within and outside the school, and its promotion requires a comprehensive and systemic approach.

Keywords :

Student motivation, student creativity, paradigm model, data-based theory.